

ЧИННИКИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМ РОЗВИТКОМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

V. Uzunov,

Ph.D., Associate Professor, Rector, University of Economics and Management

FACTORS OF STATE ADMINISTRATION BY INNOVATIVE DEVELOPMENT OF REGIONAL ECONOMIC SYSTEM

Розглянуто чинники державного управління інноваційним розвитком регіональної економічної системи. Досліджено стан інноваційного розвитку економіки України. Визначено напрями переходу України на інноваційно-інвестиційну модель розвитку. Розглянуто показники, що характеризують ситуацію на регіональному рівні, від яких залежить інвестиційна привабливість. Обґрунтовано завдання для регіональних органів влади в напрямі розвитку регіональної економічної системи.

The factors of state administration are considered innovative development of the regional economic system. Innovative development of economy of Ukraine status is investigational. Certainly directions of transition of Ukraine on the innovative-investment model of development. Indexes that characterize a situation at regional level are considered, an investment attractiveness depends on that. A task is reasonable for regional government bodies in the direction of development of the regional economic system.

Ключові слова: механізм державного управління, інновації, регіональна інноваційна політика, інноваційно-політична, інноваційний потенціал, інноваційний розвиток, регіональна економічна система.

Key words: mechanism of state administration, innovation, regional innovative politics, innovative politics, innovative potential, innovative development, regional economic system.

ВСТУП

Розвиток інноваційної системи регіонів України забезпечується використанням різних інноваційних чинників: стратегічних пріоритетів регіонів, інвестиційної привабливості, інноваційного підприємництва, інновацій, розвитком малого і середнього бізнесу, іміджу регіону, використанням бенчмаркінга. Розглянемо ці чинники з позицій державного управління інноваційним розвитком регіональної економічної системи, з метою виявлення тенденцій, що перешкоджають такому розвитку.

Необґрунтовані стратегії і програми регіональної соціально-економічної політики здатні перетворити деякі чинники на домінуючі і, відповідно, забезпечити реалізацію найбільш негативних сценаріїв вирішення протиріч, що накопичилися. У зв'язку з чим, ключового значення набуває формування стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку регіону та відображення їх у цільових регіональних програмах.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою статті є розгляд основних чинників державного управління інноваційним розвитком регіональної економічної системи для вдосконалення державної інноваційної політики. Дослідження побудовано на системному підході, а також сукупності методів, які забезпечують реалізацію такого підходу, а саме: аналізу, синтезу та логічного узагальнення.

РЕЗУЛЬТАТИ

У "Стратегії інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів" зазначено, що інноваційні процеси в економіці не набули вагомих масштабів, кількість підприємств, що впроваджують інновації, зменшується з кожним роком і стано-

вить зараз 12—14%, що менше в 3—4 рази, ніж в інноваційно-розвинутих економіках. Наукоємність промислового виробництва знаходиться на рівні 0,3%, що на порядок менше від світового рівня. При цьому майже третина коштів, що витрачаються на інноваційну діяльність, припадає на закупівлю обладнання, в той час як на придбання прав на нову інтелектуальну власність або на проведення НДДКР витрати на порядок менші. Майже половина з інноваційних підприємств взагалі не фінансують проведення в інтересах свого виробництва наукових досліджень.

Таке становище обумовлено як браком коштів, так і відсутністю в останні роки дієвої державної системи стимулювання інноваційної діяльності, зачатки якої були поступово скасовані щорічними в останні 5 років поправками до відповідних бюджетних та інших законів.

Проте низький рівень наукоємності вітчизняного виробництва визначається не тільки дефіцитом грошей або браком стимулів і пільг. Фундаментальне значення має структура економіки. В українській економіці домінують низькотехнологічні галузі виробництва, які природно відносяться до малонаукоємних галузей: добувна і паливна — 0,8—1%; харчова, легка промисловість, агропромисловість — 1,2%. У цілому в Україні домінує відтворення виробництва 3-го технологічного укладу (гірнична металургія, залізничний транспорт, багатотоннажна неорганічна хімія та ін.). Відповідно майже 95% вітчизняної продукції належить до виробництв 3-го та 4-го технологічних укладів. Зростання ВВП за рахунок введення нових технологій в Україні оцінюється всього у 0,7—1%.

Найбільш інформативну оцінку стану інноваційного розвитку України в розрізі ключових факторів, що його визначають, отримано на основі використання індикаторів Європейського інноваційного табло, які

включають п'ять груп індикаторів: "рушіні сили інновацій", "створення нових знань", "інновації та підприємництво", "індикатори застосування інновацій", "інтелектуальна власність". Для об'єктивної оцінки стану інноваційного розвитку України важливе значення має визначення її відносної позиції в рамках країн ЄС за допомогою Європейського інноваційного індексу, Європейського інноваційного табло (ЄІТ) [1].

Отже, стан інноваційного розвитку економіки України свідчить про існування широкого кола гострих проблем, подолання яких неможливе без ретельного визначення тих потенційних можливостей, які присутні в національній економіці і які мають стати опорними точками для переходу України на інноваційно-інвестиційну модель розвитку. Найважливішими з них є:

- наявність в Україні світового рівня людського капіталу і можливість його збільшення за рахунок повернення у вітчизняну економіку значної кількості українських зарубіжних "заробітчани";

- багаті та диверсифіковані природні ресурси, включаючи мінеральні, земельні, водні, енергетичні та інші;

- наявність потужного промислового потенціалу, який забезпечує майже половину випуску товарів і послуг, більше 90% товарного експорту країни;

- наростання в останнє десятиріччя загальної тенденції до відновлення і збільшення обсягів промислового виробництва, особливо машинобудування;

- наявність наукових і виробничих досягнень світового рівня: ракетно-космічних технологій, літакобудування, матеріалознавства, виробництва штучних матеріалів тощо;

- вигідне географічне розташування стосовно транспорту ресурсів, товарів і переміщення людей.

До ключових викликів, які потребують стратегічних змін в державній науковій та інноваційній політиці, належать:

- глобалізація і неолібералізація світової і більшості національних економік, в тому числі української;

- безальтернативність сталого економічного розвитку для кожної країни;

- нарощування в світі темпів технологічного прогресу, перехід національних економік на найвищі технологічні уклади;

- погіршення демографії, зниження якості трудових ресурсів та посилення процесів міграції населення [1].

Отже, значною мірою ефективність регіональної політики з інноваційного розвитку знижується внаслідок відсутності регіональних програм, які б упорядкували, обґрунтували та чітко розмежували та координували завдання між місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами інноваційної діяльності, суб'єктами громадянського суспільства, а також суб'єктами інноваційної інфраструктури. Відсутність регіональних програм розвитку інновацій не дозволяє координувати діяльність існуючих інноваційних структур. Наслідком цього є відсутність загальних правил формування і функціонування елементів інноваційної інфраструктури в регіоні, їх чіткого переліку та системи взаємозв'язків.

Загалом інвестиційна привабливість формується залежно від показників, що характеризують ситуацію на регіональному рівні. До таких факторів відносяться: рівень менеджменту на регіональному рівні; структура господарського комплексу регіону; фінансовий стан суб'єктів господарської діяльності; конкурентоспроможність економіки регіону. Крім цього, важливу роль в залученні інвестиційних ресурсів відіграють регіональні особливості, які охоплюють: розвиток інфраструктури; рівень розвитку підприємницької діяльності; внутрішньо-економічні фактори; кваліфікацію робочої сили; рівень співпраці влади і бізнесу.

На сучасному етапі внаслідок переходу на програмно-цільовий метод формування бюджету обов'язковим елементом є формування проекту розвитку інфраструктури з повним переліком об'єктів та джерела їх фінансування, тобто планування інвестиційної діяльності повинно стати постійною практикою місцевих органів влади [2, с. 150].

Ще однією проблемою, яка стримує процес інвестиційної діяльності на місцевому рівні є низький рівень участі керівників найвищого районного рівня у процесі переговорів з потенційними інвесторами, непрозорі прийняття рішень, відсутність обговорення із зацікавленими сторонами та широкого оприлюднення інформації, що без сумніву негативно впливає на бажання інвесторів вкладати кошти в конкретний регіон.

Важливим аспектом участі регіональної та місцевої влади є можливість надання пільг під час інвестування проектів. Враховуючи, що з одного боку це може бути стимулом для залучення інвесторів, з іншого — значна кількість пільг погіршує інвестиційний клімат регіону, що може негативно вплинути на інвестиційний процес. Основними критеріями під час надання пільг мають бути інноваційна спрямованість проектів та їх вплив на регіональну економіку.

Крім цього, є проблеми, пов'язані з рівнем кваліфікації спеціалістів відділів інвестицій районних держадміністрацій, які, не маючи чітко окреслених функцій своєї діяльності, слабо впливають на роботу з конкретними інвесторами, рідко проявляють бажання навчатись та підвищувати свою кваліфікацію, що стримує притік інвестицій на районний рівень. Нагальною проблемою, пов'язаною з недостатнім рівнем кваліфікації працівників у процесі інвестиційної діяльності, є відсутність спеціалістів, які можуть оцінити альтернативні варіанти інвестування проектів, які треба вибрати з урахуванням реальних фінансових можливостей території.

Сприяті інвестиційній діяльності на місцевому рівні мала б підготовка інформаційних матеріалів економічного потенціалу та інвестиційних можливостей району місцевими органами влади. Інформація про інвестиційні можливості району повинна складатись з характеристик природних та трудових ресурсів, якими володіє окрема територіальна громада та які можуть бути залучені в перспективі до роботи інвестованих підприємств.

Крім залучення зовнішніх інвестицій у регіони України, органи місцевої влади формують бюджети розвитку місцевих бюджетів, кошти яких спрямовують на інвестування місцевих проектів розвитку. Збільшення фінансування на реалізацію інвестиційних проектів має забезпечувати можливість прискорення розвитку місцевої інфраструктури, але при цьому виникає потреба оцінки інвестиційних проектів стосовно економічної доцільності їх реалізації. Одним з етапів оцінки доцільності капіталовкладень відомими методами є формування критеріїв їх оцінки. Критерії оцінки доцільності капіталовкладень в розвиток місцевої інфраструктури повинні містити передусім економічні показники. Поряд з економічними показниками, доцільно враховувати думку громадськості та політичних угруповань щодо того чи іншого способу інвестування. Одним з найважливіших економічних критеріїв оцінки інвестиційних проектів є ефективність та результативність проекту, яка проявляється у величині прибутку на вкладений капітал в інвестиційний проект. Крім цього, доцільно розробляти систему критеріїв за пріоритетами для територіальної громади. Найвищими пріоритетами тут повинні бути проекти, пов'язані з охороною праці, безпекою життєдіяльності населення, підвищенням рівня та якості життя в регіоні.

Незначні фінансові можливості місцевих бюджетів роблять неможливим поточне фінансування потреб розвитку адміністративно-територіальних утворень з податкових надходжень у необхідному розмірі. У цьому

випадку реальні можливості фінансування таких проектів полягають у здійсненні муніципальних запозичень. Порівнюючи дві можливості фінансування: з позичених витрат чи з використанням запозичень, зазначимо, що перший варіант потребує значно багато часу на завершення проектів і загалом може обійтись значно дорожче. Водночас, використання другого підходу також супроводжується значними проблемами. До них можна віднести: 1) високу вартість кредитного капіталу в банківській системі; 2) недосконалість системи фінансової оцінки платоспроможності органу місцевого самоврядування; 3) відсутність системи рейтингу облігацій, яка давала б незалежну оцінку ризику за облігаціями.

Використовуючи аргументи за фінансування інвестиційних проектів за рахунок позичкових коштів, варто зауважити, що інвестиції можуть давати дохід від продажу товарів і надання послуг, який дає змогу погасити борг і покрити операційні витрати. Місцева влада може використовувати декілька схем кредитування: кредити комерційних банків під заставу муніципальних засобів, випуск цінних паперів, кредити державних банків.

У Постанові Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2011 р. № 1396 "Про утворення Державної інноваційної небанківської фінансово-кредитної установи "Фонд підтримки малого інноваційного бізнесу" визначено, що метою утворення Фонду є надання державної підтримки для впровадження вітчизняних високотехнологічних наукових, науково-технічних розробок та винаходів у виробництво відповідно до пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, насамперед для підтримки реалізації інноваційних проектів суб'єктів малого підприємництва (малого інноваційного бізнесу).

Предметом діяльності Фонду є:

1) організація відбору інноваційних проектів з метою надання фінансової підтримки для їх реалізації;

2) надання суб'єктам інноваційної діяльності фінансової підтримки для реалізації інноваційних проектів відповідно до Закону України "Про інноваційну діяльність";

3) здійснення фінансування інноваційних проектів за рахунок власних та залучених коштів;

4) супроводження реалізації інноваційних проектів та здійснення контролю за цільовим використанням суб'єктами інноваційної діяльності коштів, наданих як фінансова підтримка Фонду для реалізації таких проектів;

5) залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для реалізації інноваційних проектів, у тому числі передбачених ними науково-технічних, дослідно-конструкторських та інших проектних робіт, робіт, пов'язаних з виготовленням промислових зразків, дослідних партій інноваційної продукції, впровадженням новітніх технологій;

6) налагодження співробітництва з міжнародними урядовими та неурядовими організаціями з питань інноваційної діяльності та залучення фінансових ресурсів в економіку України для реалізації спільних інноваційних проектів;

7) організація і проведення виставок, конференцій, семінарів, курсів, інших інформаційно-презентаційних та наукових заходів у сфері інноваційної діяльності [3].

Фонд може провадити іншу діяльність, спрямовану на досягнення мети та відповідно до предмету його діяльності. Фонд набуває права юридичної особи з дня його державної реєстрації. Фонд має статус державної небанківської інноваційної фінансово-кредитної установи. Фонд має самостійний баланс, рахунки в банках, круглу печатку, штампи і бланки із своїм найменуванням. Майно Фонду є державною власністю і закріплюється за Фондом на праві господарського відання. Майно Фонду складається з основних засобів, обігових коштів, а також інших активів, відображених у бухгалтерському балансі Фонду. Джерелами формування майна Фонду є:

— кошти державного бюджету;

— доходи, одержані в результаті провадження господарської діяльності;

— доходи від проведення операцій з цінними паперами;

— кредити та позики;

— дивіденди за акціями, які належать Фонду;

— інші джерела, не заборонені законом [3].

Отже, розвиток інноваційної діяльності є одним із найважливіших системних факторів підвищення рівня конкурентоспроможності економіки регіону, а державна інноваційна небанківська фінансово-кредитна установа "Фонд підтримки малого інноваційного бізнесу" буде сприяти цьому. Ключового значення набуває створення власної інноваційної інфраструктури, що забезпечує максимально короткий шлях від фундаментальних наукових розробок до технологічного втілення та виробничого запровадження інноваційних рішень. Створення інфраструктури підтримки інноваційної діяльності, комерціалізація результатів науково-дослідних робіт, поширення малого інноваційного підприємництва є одним із небагатьох шляхів відновлення економіки, розвитку науки і освіти.

Таким чином, інфраструктура підтримки малого підприємництва хоча і спрямована на сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, проте, в регіоні практично не задіяний малий і середній бізнес, в інноваційній економіці. Так, в області малий бізнес як було відмічено вище, зосереджений в основному в сферах обслуговування і торгівлі, на відміну від економічно розвинених країн, де він відіграє важливу роль практично в усіх сферах економіки, включаючи промислове і сільськогосподарське виробництво, будівництво і інноваційну діяльність.

Основними проблемами, що стримують розвиток малого підприємництва в Україні та потребують державного втручання, є: існування адміністративних бар'єрів; відсутність ефективно діючої інноваційної інфраструктури; складність доступу до фінансово-кредитних ресурсів; недосконалість податкової політики відносно пільг для інноваційних підприємств; слабка розвиненість інноваційної культури у регіоні та відсутність культури інвестування в розвиток; недостатня кількість виставок/майданчиків на яких би розміщувалась інформація про виробників і потенційних покупців; загальний низький технологічний рівень функціонуючого виробництва; неадаптованість більшості інноваційних розробок до впровадження; утруднений доступ до закордонних ринків через високу вартість патенту і складність його отримання; відсутність фахових агентств-посередників; венчурних компаній, спінг-оф компаній, маркетингових та рекламних агенцій тощо; недостатня кількість освітніх програм зорієнтованих на розвиток інноваційного середовища; недостатне на регіональному рівні здійснення підтримки інноваційної діяльності малих підприємств через створення та забезпечення діяльності місцевих інноваційних фондів (органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями) [4, с. 10].

Незважаючи на вже існуючі негативні асоціації, пов'язані з привабливістю регіону, можна сформулювати рекомендації для поліпшення позитивного іміджу області, що дозволить притягнути інвесторів з урахуванням особливостей і ресурсів області.

Одним з чинників з поліпшення позитивного іміджу регіону може стати бенчмаркінг. Суть бенчмаркінга полягає у безперервному пошуку нових ідей, вивченні передового досвіду з подальшим використанням отриманої інформації на практиці. Бенчмаркінг може розглядатися і як технологія управління, техніка управління, концепція управління, метод управління, інструмент управління, управлінська інновація, а також як систематичний процес виявлення кращих організацій і оцінки їх продукції і методів виробництва з метою використання передового досвіду цих організацій.

Отже, бенчмаркінг є технологією управління, при використанні якої суб'єкт управління виявляє кращі

ВИСНОВКИ

організації, дії, результати з метою використання передового досвіду. У використанні передового досвіду регіональна влада прагне знайти способи в скороченні витрат, підвищенні ефективності управління, якості регіональних послуг, що надаються громадянам. Для цього в регіоні має бути створена ініціативна група по веденню обліку інноваційних товарів. Наприклад, про виробництво товарів, які відсутні в регіоні, але є можливість в створенні їх випуску із залученням світового лідера в регіон, традиційних товарів, виробництво яких доцільно збільшувати, а також про товари, що випускаються тільки для потреб регіону. З урахуванням цього ініціативна група звертається до виробників-лідерів по випуску з пропозицією приєднатися до їх регіональної діяльності і взяти участь в створенні виробництва вибраної групи товарів, інноваційно-технологічно близьких продуктів. Рівень виробництва цього підприємства порівнюється з рівнем виробництва в регіоні і визначається точка росту регіонального виробництва.

Таким чином, формується взаємовигідна співпраця підприємств з регіональними органами влади, встановлюються тісні зв'язки між суб'єктами бізнесу і притягуються в регіон лідери міжнародного ринку інноваційних продуктів. Застосування такого методу управління як бенчмаркінг дозволить сформулювати ефективний метод управління регіональним бізнесом і збільшити конкурентоспроможність регіонального продукту.

Виявлено основні проблеми, що перешкоджають інноваційному розвитку регіону, їх систематизація та аналіз умов формування системи державного управління інноваційним розвитком регіональної економічної системи свідчать про необхідність удосконалення механізму управління інноваційною системою, який реалізував би усі переваги інноваційної економіки і сприяв би розвитку регіону. Важливими елементами такого механізму повинна бути система інноваційних стратегій державного регулювання в регіонах.

Вибір пріоритетів регіонального розвитку і концентрації інтелектуального потенціалу, необхідного для формування державного управління інноваційним розвитком регіональної економічної системи, можливої тільки в альянсі між ученими, бізнесом і владою регіону. Процес спеціалізації в регіонах дозволить виявити, в чому регіон має ресурсні або ринкові переваги, і яка державна політика може їх обернути в конкурентні інновації на ринку.

Єдиного підходу до визначення спеціалізації та ринкових можливостей регіону не існує, кожен регіон підходить до пошуку шляхів регіонального інноваційного розвитку з урахуванням своїх особливостей, традицій, ресурсів і потреб. Провідну роль при цьому грає місцеве бізнес-середовище, яке розробляє інноваційні стратегії підприємств та організацій. Для виявлення регіональної спеціалізації окрім місцевих експертів потрібна участь експертів державного рівня.

Логічним завершенням другого етапу державного регулювання є розробка стратегій інноваційного розвитку регіонів. І тільки після цього можливе формування державної стратегії та державної інноваційної політики, які мають "доповнюючий" до зусиль регіонів характер, створюють інституціональні умови для конкурентного розвитку регіонів шляхом формування національної інноваційної системи, і що забезпечують ефективне функціонування її підсистем, підтримку інноваційного підприємництва та активізацію інноваційної діяльності науки на регіональному рівні. Це третій етап формування державної стратегії у сфері розвитку науки та інновацій.

Інноваційні інтереси регіону тісно пов'язані із структурою господарства, що склалася, і галузевими пріоритетами розвитку, оскільки інвестиційні ресурси переміщуються у напрямі найбільш ефективного їх використання. З поліпшенням виробничих показників промислового сектора його доля в обсязі валового регіонального продукту залишається досить високою.

Отже, виходячи з розглянутих чинників державного управління інноваційним розвитком регіональної економічної системи, необхідно сформувати такі завдання для регіональних органів влади: визначення і підтримка пріоритетних напрямів інноваційної діяльності регіонального і місцевого рівнів; підсилення та розвиток інноваційної інфраструктури (венчурні фонди, бізнес-інкубатори, центри комерціалізації технологій, інжинірингові центри тощо); забезпечення ефективного міжсекторального партнерства у галузі інновацій — співробітництва між представниками бізнесових кіл, суб'єктами громадянського суспільства, університетами та науково-дослідними інституціями, органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади для створення більш ефективного регуляторного середовища; розвиток інноваційних кластерів; розробка механізмів сприяння просуванню інноваційних продуктів на внутрішньому й зовнішньому ринках; розвиток академічного підприємництва шляхом запровадження навчальних програм з інновацій на підприємництва та створення міжфакультетських лабораторій; фінансова підтримка виконання інноваційних проектів суб'єктами малого підприємництва; застосування економічних важелів із стимулювання впровадження екологічно безпечних виробництв та технологій, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, інновацій у сфері природокористування; сприяння впровадженню систем екологічного управління серед суб'єктів малого бізнесу.

Література:

1. Постанова Верховної Ради України № 965-VI від 17 лютого 2009 р. "Про проведення парламентських слухань "Стратегія інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/doccatalog/list?currDir=48718>
2. Захарченко В.И. Инновационное развитие в Украине: теория, технология, практика / В.И. Захарченко, Н.Н. Меркулов, Л.В. Ширяева. — Одесса: Фаворит, 2011. — 640 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2011 р. № 1396 "Про утворення Державної інноваційної небанківської фінансово-кредитної установи "Фонд підтримки малого інноваційного бізнесу" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/13962011>
4. Правик Ю.Н. Конкурентоспособность технологических инноваций на мировом рынке высоких технологий: теоретический аспект / Ю.Н. Правик, И.В. Жудова // Проблемы науки. — 2013. — № 3. — С. 8—17.

References:

1. The official site of Verkhovna Rada of Ukraine (2009), "Strategy of innovative development of Ukraine on 2010-2020 in the conditions of calls of globalizations", available at: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/doccatalog/list?currDir=48718> (Accessed 15 October 2013).
2. Zakharchenko, V.Y., Merkulov, N.N. and Shyriaeva, L.V. (2011), *Innovatsyonnoe razvytye v Ukraine: teoriya, tekhnolohiya, praktyka* [Innovative development in Ukraine: theory, technology, practice], Favoryt, Odessa, Ukraine.
3. The official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2011), "About formation of Public innovative unbank financial-credit organization "Backing of small innovative business fund", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/13962011> (Accessed 16 October 2013).
4. Pravyk, Yu.N. and Zhudova, Y.V. (2013), "Competitiveness of technological innovations in the world market of high-tech: theoretical aspect", *Problemy nauky*, vol. 3, pp. 8—17.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2013 р.